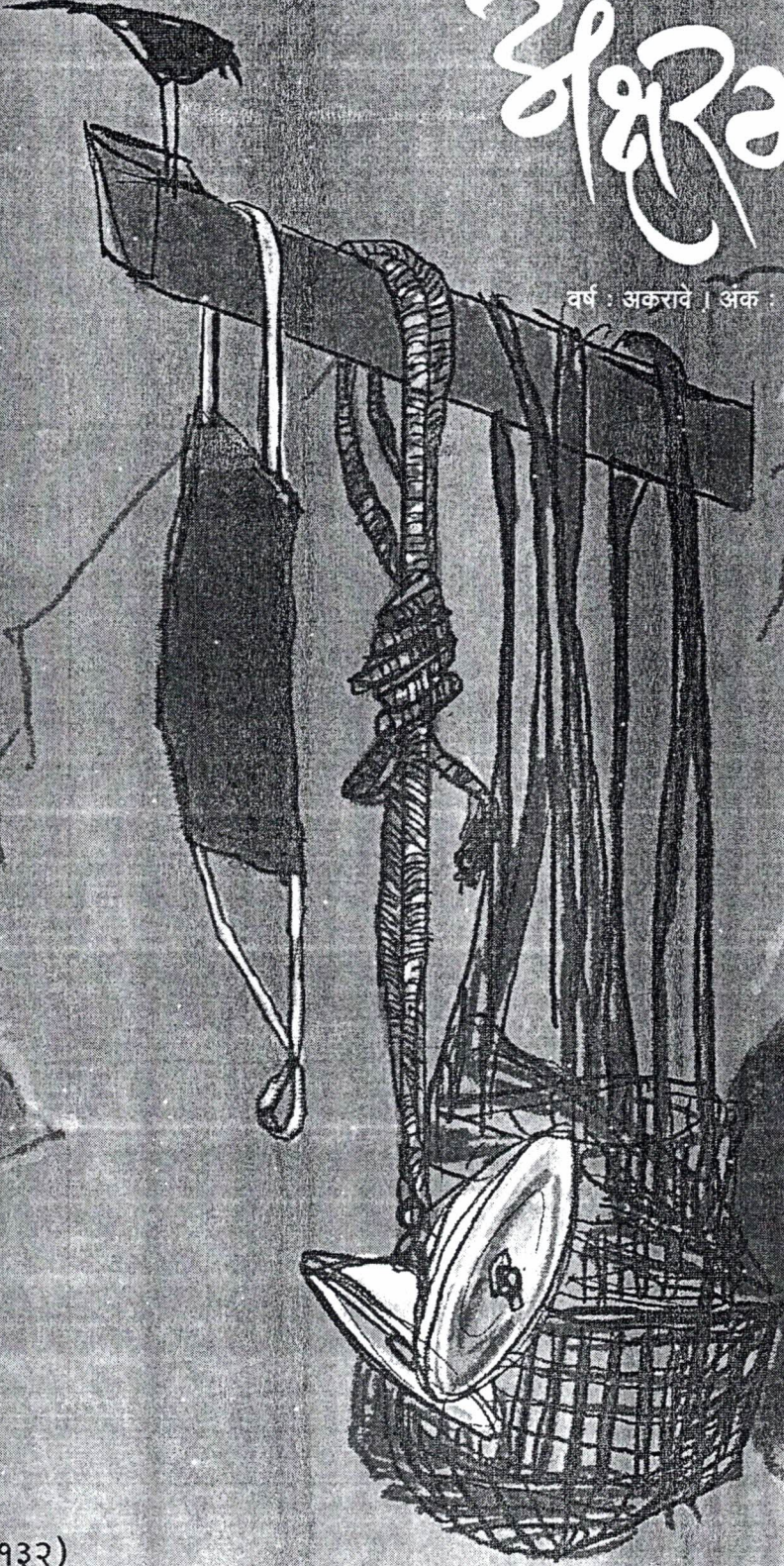

सहित्य, कला, संशोधन व परिवर्तनवादी
पुरोगामी विचारधारा बाधिलकी उद्वणारे त्रैमासिक

अक्षरवाणी

वर्ष : अकरावे | अंक : पहिला | १० एप्रिल-मे-जून २०२०

साहित्य, कला, संशोधन व परिवर्तनवादी पुरोगामी
विचारांशी बांधिलकी ठेवणारे त्रैमासिक

अक्षरगाथा

वर्ष : अकरावे । अंक : पहिला । एप्रिल-मे-जून २०२०, नांदेड

संपादक : मा. मा. जाधव

■ परीक्षण समिती (Review Committee)	: डॉ. उमेश बगाडे डॉ. माधव पुटवाड डॉ. शैलेंद्र लेंडे	■ मुद्रिततपासणी	: राजेश मुखेडकर-९८९०१५३७००
■ संपादक मंडळ	: झीनत खान, स्मिता पाटील सोनाली नवांगुळ, बजरंग बिहारी विवेक घोटाळे, संतोष सुरडकर	■ मुद्रक	: मुद्रा ऑफसेट प्रिंटर्स अँड प्रोसेसर्स शारदा टॉकीजजवळ, एम. जी. रोड, नांदेड-०३.
■ कार्यकारी संपादक	: दिलीप चव्हाण, भगवान फाळके	■ मुखपृष्ठ	: सरदार जाधव
■ प्रकाशक	: अर्चना माधवराव जाधव बळीवंश प्रकाशन, 'बळीवंश', नृसिंह पॅलेसच्या मागे, नरहरनगर, नांदेड -५.	■ अक्षरमांडणी	: विजयकुमार चित्तरवाड
		■ अक्षरजुळणी	: दत्ता कोमटवार-८८८८९७१५७६

साहित्य व वर्गणी पाठविण्याचा पत्ता

मा. मा. जाधव

'बळीवंश', नृसिंह पॅलेसच्या मागे, नरहरनगर, नांदेड - ४३१ ६०५. भ्र. ९८८११९१५४३, ९४२२८७४३३६.

website : www.akshargatha.in e-mail : akshargatha@gmail.com

वार्षिक वर्गणी : व्यक्ती : ₹ ३००/- संस्था : ₹ ४००/- त्रैवार्षिक वर्गणी : व्यक्ती : ₹ ८००/- संस्था : ₹ १०००/-
१० वर्षासाठी : व्यक्ती : ₹ २५००/- संस्था : ₹ ३०००/- अंकाचे मूल्य : ₹ १००/-

● वार्षिक वर्गणी केवळ मनीऑर्डर/डी.डी./ रोखीने भरावी. ● त्रैवार्षिक व १० वर्षासाठीची वर्गणी मनीऑर्डर/घनादेश/घनाकर्ष (डी.डी.) 'अक्षरगाथा' या नावाने पाठवावा. ● मनीऑर्डरने वर्गणी पाठवताना पूर्ण पत्ता, पीन कोड, संपर्क क्रमांक लिहावा. अथवा भारतीय स्टेट बँक (S.B.I.) यशवंतनगर, नांदेड शाखेच्या 'अक्षरगाथा' खाते नं. 32204333102 (Current Account) वर Branch Code 1922 IFSC Code SBIN0001922 MICR Code 431002093 - वर्गणी रकम + ₹ ३० (शाखा विनिमय फीस) भरून पत्ता कळवावा.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले असले तरी,
या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच, असे नाही.

* या अंकातील लेखांतून व्यक्त झालेल्या लेखकांच्या मतांशी संपादक, मुद्रक आणि प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.
पृष्ठ क्र.३ (मुखपृष्ठ व मलपृष्ठासह या अंकाची एकूण पृष्ठसंख्या १३२ आहे)

अक्षरगाथा

एप्रिल-मे-जून २०२०

| अ नु क्र म |

विभाग : पहिला

■ What is Literature? च्या निमित्ताने	डॉ. दीपक बोरगावे	९
■ संस्कृती-उद्योग : एक पुनर्विचार	मुळ लेखक - थिओडोर अडोर्नो अनुवाद - प्रा. स्वाती मदनवाड	२७

विभाग : दुसरा

■ डॉ. गेल ऑम्ब्रेट आणि कॉ. शरद पाटील यांच्यातील वैचारिक मतभेद : काही निरीक्षणे	डॉ. कमलेश सुभाष बेडसे	३४
■ बाइ : तुम्ही राजकुमरें की !	डॉ. हंसराज जाधव	४२
■ जुनी वर्णव्यवस्था विरुद्ध नवी वर्णव्यवस्था	डॉ. विनोद अनाव्रत	५१

विभाग : तिसरा

■ वृत्तांत - पाचवी विवेकजागर परिषद, परभणी	डॉ. कमलाकर चव्हाण	६४
■ वचितांचे प्रश्न आणि प्रसारमाध्यमे	आसाराम लोमटे	६६

विभाग : चौथा

■ ऐतिहासिक माणगाव परिषदेच्या शताब्दीच्या निमित्ताने...	डॉ. मारोती कसाब	७६
■ झाडीबोलीचे भाषिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ	प्रा. रेणुकादास उबाळे	८२
■ 'विजयी मराठा'ची शताब्दी : परिवर्तनवादी बहुजन पत्रकारितेचा मानदंड	डॉ. अरुण शिंदे	८८

विभाग : पाचवा

■ ॥ वरनभातलोन्चा नि कोन नाथ कोन्चा ॥ जयंत पवार यांची कथा	दा. गो. काळे	९९
■ आंबेडकरी विचारांतून प्रसूत झालेली तर्ककठोर नि भावनिक शब्दज्वाळा: युद्धशाळा	डॉ. भास्कर पाटील	१०९
■ मानवतावादी मूल्यभानाची मांडणी: भूमिकांचा ऐवज	डॉ. कीर्तीकुमार मोरे	११६
■ रामनाथ चव्हाण यांचे ललितलेखन	प्रा. गौतम बनसोडे	१२१

मानवतावादी मूल्यभानाची मांडणी: भूमिकांचा ऐवज

डॉ. कीर्तीकुमार मोरे

मराठी विभागप्रमुख,

संत जनाबाई महाविद्यालय, गंगाखेड,

जि. परभणी

भ्र. : ८२७५८२५८३५

मानवतावादी मूल्यदृष्टी ठेवून डॉ. प्रल्हाद लुलेकर यांनी नेहमीच लेखन केले आहे. कविता, समीक्षा, संशोधनपर लेखनादी प्रपंच सांभाळताना त्यांनी कधीही आपले मूल्यभान ढळू दिले नाही. फुले-आंबेडकरी अन्वेषणदृष्टीतून साहित्याचा अन्वयार्थ लावू पाहणाऱ्या मराठी समीक्षकांच्या परंपरेत म्हणूनच त्यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. भूमिकांचा ऐवज हा त्यांचा वैचारिक आणि समीक्षात्मक लेखांचा संग्रह असलेला ग्रंथ नुकताच प्रकाशित झाला. वर्तमान सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक पार्श्वभूमीवर या ग्रंथाचे मूल्य अधिक आहे.

एकेविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर उभे राहून आपण बदललो आहोत हे विधान केवळ भौतिक संदर्भात खरे ठरले आहे. दळणवळण, शहरीकरण,

उद्योगधंद्यातील वाढ, शिक्षण अर्थकारणात काही ठळक बदल दिसतातही; परंतु जात-वर्ण-धर्म-लिंगभावादींच्या संदर्भात शिक्षणाने सारे बदलेल हा आशावाद फोल ठरला. धर्मसत्ता राजसत्तेच्या हातात हात घालून चालते. समाज जीवनात स्वीकारलेली लोकशाही अखेरचे श्वास मोजतेय की काय, अशा अस्वस्थ वर्तमानाचे आपण साक्षीदार आहोत. माणसाला उन्नत करित नेणाऱ्या विचारांवर, विचारवंतांवर हल्ले होताहेत. मतांच्या राजकारणासाठी माणसामाणसांत विभेदांच्या तटबंधा उभारल्या जाताहेत. मानवतावादी, समतावादी मूल्यांचे आणि ते मांडणाऱ्या विचारवंतांचे विकृतीकरण केले जात आहे. भयाकूल आणि विकृत अशा वर्तमानात मानवीय विचारांचे गुदमरणे बुद्धिवंतांना अस्वस्थ करित आहे. सर्वत्र जणू संभ्रमांचे धुके पसरले आहे. समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता आणि मानवता ही पंचसूत्री उन्नत करणे, मानवतावादी मूल्यांचे वर्तुळ मोठे करणे, पर्यायाने माणूस मोठा मानण्याची दृष्टि वृद्धिंगत करणे हीच आमची भूमिका असली पाहिजे, याचे मूल्यभान देणारा भूमिकांचा ऐवज हा ग्रंथ वर्तमान पार्श्वभूमीवर महत्त्वाचा ठरतो.

मानवतावादी मूल्यविचारांची समृद्ध परंपरा आपल्याला लाभलेली आहे. तथागत भ.बुद्ध, चार्वाक, काही अन्य जडवादी दर्शने आणि आधुनिक कालखंडात म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज यांच्यापर्यंत ती येते. महात्मा फुल्यांना बुद्धांप्रती असलेला आदर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना म. फुल्यांबद्दल असलेली आस्था, छत्रपती शाहूंना बाबासाहेबांच्या कार्याबद्दल असलेला विश्वास इत्यादींमुळे या सर्व महापुरुषांच्या भूमिकांत एक कमालीचा समान असा अनुबंध आहे. डॉ. प्रल्हाद लुलेकर यांनी हा अनुबंध अत्यंत मार्मिकपणे व ससंदर्भ मांडला आहे.

या ग्रंथात एकूण चौदा प्रकरणे आहेत. त्यापैकी

आठ प्रकरणांतून मानवतावादी विचारांची परंपरा अधोरेखित केली आहे, तर अन्य पाच प्रकरणांतून मानवातवादी मूल्यदृष्टीच्या लेखक, कवी, विचारवंतांच्या लेखनप्रपंचाचा परामर्श घेतला आहे. एका लेखात जागतिकीकरणानंतरच्या साहित्यातून हरवत चाललेला मूल्यभाव विशद केला आहे.

‘फुले पर्व ते आंबेडकर पर्व : एक वारसा’ या लेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या लोककल्याणकारी भूमिकेचा लुलेकर आढावा घेतात. तथागत बुद्ध, महात्मा फुले, संत कबीर यांना डॉ.बाबासाहेब गुरुस्थानी मानतात. या तीनही महापुरुषांच्या त्यांच्यावरील वैचारिक प्रभावाचा वेध घेतानाच आधुनिक काळात फुले-आंबेडकर द्वयाचा किंबहुना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनाही आम्हीही सत्यशोधकीय आहोत, असे ठणकावून सांगितल्याची नोंदही करतात. तथागत बुद्ध, महात्मा कबीर आणि म. फुले यांच्या आत्मसन्मानाच्या शिकवणुकीचा मी साधक असल्याचे बाबासाहेबांचे विधान त्यांच्या वरील मतांना पुष्टीच देते. शिक्षण, समाजकारण, शेतकरी, स्त्री-शूद्रादींच्या संदर्भातील फुले-आंबेडकरी विचारांनी साधर्म्यसूचक स्थळांचे लुलेकरांनी केलेले विवेचन त्यांच्या व्यासंगाची साक्ष देते.

महापुरुष एकाच वेळी स्वतःलाही रचतात आणि त्याच वेळी सामाजिक संरचनेतही अघटित बदल घडवून आणतात. जातीच्या चौकटीत राहून ते काम करीत नाहीत. त्यांची दृष्टि आवर्तभेदी असते. विवेकी असते. आपल्या भोवतालातील सम्यक विचारांचा आधार घेत असल्यावर, सामाजिक दांभिकतेवर प्रहार करणे, ही भूमिकाच त्यांच्या कर्तृत्वाला उंची बहाल करीत असते. राजर्षी शाहू महाराजांचे उत्तुंग कर्तृत्व ‘राजर्षी शाहू कडवे सत्यशोधक’ या लेखातून डॉ. लुलेकरांनी चित्रित केले आहे. राजर्षी शाहू राजांच्या मनावर वेदोक्त प्रकरणाचा एवढा गंभीर परिणाम होतो की, त्यांच्या कार्याची दिशा आणि गती आमूलाग्र बदलते.

अस्पृश्यांना आरक्षण, मराठा पुरोहितांची निर्मिती, सत्यशोधकी कार्यकर्त्यांना मदत, स्वतःही सत्यशोधक असल्याचा दावा इत्यादी बाबी त्यांच्या परिवर्तित भूमिकेची मानके ठराव्यात, अशा आहेत. या लेखातून छत्रपतींच्या कार्यकर्तृत्वाचा आलेख सामग्र्याने चित्रित होतो. त्यांचा सत्यशोधकी अनुबंधही स्पष्ट होतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लुलेकरांच्या चिंतनाचा केंद्रबिंदू आहेत. या ग्रंथातील चौदा प्रकरणांतील चार प्रकरणे ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या चिंतनाचे विविध पैलू स्पष्ट करणारे आहेत. भारतीय जातव्यवस्थात्मक समाजात माणसाचे माणूसपण धोक्यात येते तेव्हा बाबासाहेबांसारखा विचारवंत भूमिका घेतो. ही भूमिका माणसाच्या सर्वांगीण उत्थानाची, विकासाची आणि कल्याणाची असते. ‘संस्थाने आणि अल्पसंख्य समाज’ या लेखातून डॉ. लुलेकरांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या द्रष्टेपणाचा प्रत्यय घडविला आहे. १९३० च्या गोलमेज परिषदेत स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील ६०० संस्थाने भारतीय संघराज्यात विलीन करण्याचा मुद्दा डॉ. बाबासाहेबांनी मांडला. नंतर त्यांनी घटनासमितीला जे निवेदन दिले त्याचा मसुदा भारतीय संविधानाशी संवादी होता. निवेदनात मांडलेल्या काही बाबी पुढीलप्रमाणे होत्या.

संघराज्यात विलीनीकरणापूर्वी संस्थान सक्षम असल्याचे सिद्ध करणे; संस्थानाचा विधिमंडळावर येणारा प्रतिनिधी निवडणुकीद्वारे यावा, नेमणुकीतून नव्हे; संस्थानिकांच्या विरोधाची पर्वा न करता ब्रिटिशांनी भारताला जबाबदार राज्यपद्धती द्यावी; भारताचा भाग असलेली सर्व संस्थाने संघराज्यात समाविष्ट व्हावीत; भारताचा भूभाग नसलेल्यांच्या मर्जीवर हे समायोजन अवलंबून असेल; इत्यादी. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत डॉ. बाबासाहेबांनी मांडलेल्या वरील सर्व बाबी अत्यंत महत्त्वाच्या होत्या. याच पार्श्वभूमीवर एकात्म भारताच्या निर्मितीचे श्रेय बाबासाहेब आंबेडकरांशिवाय अन्य कोणाकडे जात नाही.

याच प्रकरणात, अल्पसंख्यांकाचा निकष धर्म अथवा जात नसावा, मुसलमानांना देण्यात आलेल्या स्वतंत्र मतदारसंघाचा आधार जात अथवा धर्म नसून हिंदू आणि मुसलमान यांच्यातील संबंध दुराव्याचे आहेत, असे हे बाबासाहेबांचे प्रतिपादन होते. मात्र, बाबासाहेबांचे संघराज्यासंदर्भातील विचार स्वीकारले गेले; परंतु अल्पसंख्यांकांच्या रचनेबद्दलची भूमिका स्वीकारली गेली नाही. म्हणून अल्पसंख्य जाती आजही अन्यायग्रस्त आहेत, ही लुलेकरांची मांडणी यथार्थ वाटते.

एकात्म भारताचे स्वप्न कृतीत उतरवणारा महापुरुष, अशी ओळख डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची आहे. जात-वर्ण-वंश-लिंग-भाषादी भेदांनी विखंडित भारताला एकसंघ भारत निर्मिण्यासाठी त्यांना पडलेल्या क्लेषाची कल्पनाच केलेली बरी. भारत हा कधीच एकसंघ राष्ट्र नव्हता, असे विधान करून त्याची कारणमीमांसा बाबासाहेबांनी केली. भारताचा विस्तार, इतिहास-भूगोलाचे ज्ञान, भारताचे जात वास्तव आणि आपणही एका युद्धस्थ गटाचे प्रतिनिधी असल्याची जाणीव भारताला एकसंघ राष्ट्रनिर्मितीसाठी साऱ्या अस्मितांची तिलांजली देण्याची तयारी इत्यादी सर्व घटकांची लुलेकरांनी केलेली चर्चा 'एकात्म भारत आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर' या प्रकरणात येते. विभेदांच्या साऱ्या भिंती जमीनदोस्त केल्याशिवाय एकसंघ भारताचे स्वप्न अस्तित्वात येणे शक्य नाही. म्हणूनच स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव न्यायावर आधारित लोकशाहीचा स्वीकार केला गेला. एक व्यक्ती, एक मूल्य, एक न्याय व एक प्रशासन इत्यादी समता एकसंघ राष्ट्रनिर्मितीची नांदी ठरली; पण सामाजिक संदर्भात समता प्रस्थापित करण्याचे स्वप्न अपुरे राहिले. राजकारणातील व्यक्तीपूजेची बाधा टाळता आली नाही, इत्यादी विपरीत वास्तवाचा परामर्शही डॉ. लुलेकर यांनी घेतला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर अथवा प्रजासत्ताक भारताच्या

निर्मितीनंतर पंचवीस-तीस वर्षांचा कालखंड संविधान आणि संविधानक मूल्यांच्या रुजवणुकीचा व रचनात्मक विकासाचा होता. जागतिक स्पर्धेत माणसाला माणूस म्हणून उभे करण्याचे आश्वासन दिलेल्या संविधानाने धार्मिक स्वातंत्र्य खाजगी बाब ठरवले. वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून जागराचे उद्दिष्ट देणारे संविधान डॉ. लुलेकरांना, विषमतेची विषवल्ली गाडून समतेचा डेरेंदार वृक्ष बहरून यावा, याचे पसायदान वाटते. संविधान कितीही चांगले असले तरी त्याचे भवितव्य ते चालवणाऱ्या लोकांच्या नैतिकतेवर अवलंबून असते. त्यातून लोकशाहीपुढे नवी आव्हाने उभी राहतात. जातीय, धार्मिक हिंसा वाढते, बुद्धिजीवींचे अस्तित्व धोक्यात येते. भावनिक विद्वेषाचे मळे बहरतात. मध्यमवर्गीय माणूस भूमिका न घेता हतबल होतो. शाही आणि शहा प्रवृत्ती बळावते. भ्रष्टाचार, शेतकरी आत्महत्या, स्त्रियांचे मूलभूत प्रश्न इत्यादींना बगल दिली जाते. या पार्श्वभूमी लोकशाही मूल्यांच्या जपणुकीसाठी लोकशाही मूल्यांशी एकनिष्ठ राहण्याचा पर्याय डॉ. लुलेकर सुचवतात.

तरुणांच्या ऊर्जस्वल स्वप्नांना मानवतेची भूमी देण्याचे कार्य भारतीय इहवादी विचारांनी केले, जेमिनी, चार्वाक, बुद्धांचा इहवाद, फुले-आंबेडकरी आणि अन्य परिवर्तनवादी चळवळींचे प्राणतत्त्व बनला. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय संविधानाने बुद्धविचारांतील मानवीय मूल्यांचा स्वीकार केला. त्यातून युवकांच्या क्रांततेच्या दिशा उजळ झाल्या. वर्तमान वास्तवात मात्र तरुणांची मने आणि मस्तके जातीय व धर्माद सत्ताकारणाने काळवंडून गेली. मूल्यहिन मानवद्रोही विचारांनी मानवतावादी वैभवी विचारधारा गाडून टाकण्याचा चंग बांधला. अस्मितेच्या भावनिक राजकारणाने त्याचे निळे स्वप्न खंडित झाले आहे. मूलभूत प्रश्न तो विसरला आहे. पंधरा लाखांचे फसवे स्वप्न आणि कर्जमाफीचा चकवा त्याला फसवतो आहे. तात्पर्य, धर्माध-जातीय फसवे राजकारण कोणाच्याच हिताचे

राहिले नाही. अशा वेळी भ्रष्ट मार्गाने वित्तीय हौस भागवणाऱ्यांचे, संवेदनाहीन, सामान्य माणसाला खोटी स्वप्ने दाखविण्याऱ्यांचे बुरखे फाडायलाच हवेत. हे नवे परिवर्तन युवकच घडवू शकेल, हा आशावाद 'युवकांचा देश आणि स्वप्नांची परिपूर्ती' या लेखातून व्यक्त होताना दिसतो.

'दीनमित्रचे अग्रलेख आणि वर्तमान' हा लेख मुकुंदराव पाटील यांच्या पत्रकारितेची मीमांसा करणारा आहे. नगर जिल्ह्यातील तरवडी नावाच्या छोट्याशा गावातून ५७ वर्षे अव्याहतपणे मुकुंदराव पाटील यांनी पत्रकारिता केली. पाच वर्षांच्या काळात दोनशे बावीस अग्रलेख लिहून त्यांनी आपली सत्यशोधकी भूमिका जपली. बहुजन शेतकऱ्यांचे शोषण, शेतकऱ्यांच्या मुलांची शैक्षणिक दुःस्थिती, आणेवारी ठरविण्याची चुकीची पद्धत, अधिकाऱ्यांचे विपरीत वर्तन, इत्यादी अनेक विषयांवर लेखन केले. परखडपणा, सुधारणावादी दृष्टिकोन ही त्यांच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये राहिली. 'शेटजीप्रताप' सारख्या ग्रंथांतून पुरोहिताकडून, तर 'कुलकर्णी लीलामृत' सारख्या ग्रंथांतून कुलकर्ण्यांकडून होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या शोषणाच्या तऱ्हा अधोरेखित केल्या. हे लेखन इतके प्रभावी व परिणामकारक होते की, ब्रिटिशांनी कुलकर्णीपदच रद्द केले. राजकीय मानपानासाठी सत्यशोधकीय तत्त्वे पायदळी तुडवणारे मराठे, ब्राह्मणांना फुलाची उपमा देणारे म.गांधी, ब्राह्मणेतर चळवळींना लक्ष्य करणारे चिपळूणकरादींवर त्यांनी लेखणीचे आसूड ओढले. अस्पृश्यतेबद्दल कमालीची चीड व्यक्त करणाऱ्या, इतिहास घडविणाऱ्या मुकुंदराव पाटील यांच्या पत्रकारितेची मीमांसा आणि विश्लेषण प्रस्तुत लेखाचा विषय आहे.

मानवीय मूल्यांच्या अधःपतनाच्या काळात संविधानक मूल्यांवर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न होतो. नव्या वादांची वारुळे तयार केली जातात. विकासाचा मार्ग अल्पसंख्याकांना तुडवून काढला जातो. मानवीय विचारांच्या रक्तरंजित पाटांवरून बुलेट ट्रेन धावते.

राममंदिर, बाबरी, ३७० वे कलम इत्यादी अनावश्यक बाबींना महत्त्व प्राप्त होते. नैतिक मूल्यांच्या ऱ्हासाची ही स्थिती 'आपुले मरण पाहिले म्या डोळा...' यापेक्षा वेगळी नसते. साहित्य अशा स्थितीत अक्षरसंघर्षाची भूमिका घेते. साहित्यातून येणाऱ्या या युद्धस्थ परिप्रेक्षाची मांडणी जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य या लेखातून होते. ही युद्धस्थ स्थिती अधिक बिकट होते जेव्हा काही बुद्धिवंत अराजकाच्या बाजूने उभे राहतात. भ्रम निर्माण करा आणि सत्ता मिळवा, हे अराजकाचे सूत्र असते. अराजकाचा हा व्यूह भेदण्यासाठी फुले-आंबेडकरी विचारांचा जागर घडविण्याचा उपाय लुलेकर सुचवतात. मूल्य अराजकाविरुद्धची लढाई मूल्यविवेकाने लढण्याची लढावू भूमिका घेतात.

या ग्रंथातील पाच प्रकरणांत लेखक, कवी, विचारवंत म्हणून ख्याती पावलेल्या मानवतावादी विचारकांची व्यक्तिचित्रे व साहित्यकृतींचा आधार घेत साकारलेली शब्दचित्रे लक्षवेधी आहेत. त्यात डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे, कॉ. विश्वनाथ शिंदे, भास्कर चंदनशीव, अॅड. भगवानराव देशपांडे आणि कल्पना दुधाळ यांचा समावेश आहे.

डॉ. सूर्यनारायण रणसुभे हे अनुवादक्षेत्रातील महनीय व्यक्तिमत्त्व महाराष्ट्राला विचारविश्वाला वैभव प्राप्त करून देणारे महत्त्वाचे नाव मराठी समीक्षेच्या क्षेत्रातील भूमिका घेणारे प्रज्ञावंत लेखक लुलेकरांच्या आस्थेच्या परिघात न येईल तरच नवल! 'अनुवादाचे समाजशास्त्र जमातवाद : समज आणि गैरसमज' व अन्य समीक्षात्मक लेखनाचा आढावा घेत डॉ. रणसुभे यांचे चित्रित झालेले शब्दचित्र मनोज्ञ व प्रेरक उतरले आहे. डॉ. रणसुभे यांच्या चिंतनशीलतेचे विविध आयाम प्रस्तुत लेखात ससंदर्भ टिपले आहेत. त्यांच्या वैचारिक आणि समीक्षात्मक लेखनातून प्रकट झालेला सामाजिक अनुबंध हाच लुलेकरांच्या रणसुभे सरांप्रति असलेल्या आस्थेचा कणा आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर मराठवाड्याचे साक्षीदार, वयाच्या नव्वदीतही मराठवाड्याच्या विकासाचा ध्यास घेतलेले, लोकशाही मूल्यांची चाड असलेले व्यक्तिमत्व भगवानराव देशपांडे यांच्या सहवासातील आठवणी डॉ. लुलेकरांनी चित्रित केल्या आहेत. विचाराने कम्युनिस्ट असलेल्या देशपांडे यांची सर्वसमावेशक भूमिका, संविधानाच्या चौकटीत वर्तन करण्याचा त्यांचा आग्रह त्यांच्या मानवतावादी भूमिकेला वर्तमानाचे अधिष्ठान देणारा आहे. मूल्यभ्रष्ट राजकारणातही स्वतःचे स्वत्व आणि सत्त्व जोपासणारा माणूस म्हणूनच ते लुलेकरांच्या लेखनचा विषय होतात.

डॉ. विश्वनाथ शिंदे हे लोकसाहित्य आणि लोकसंस्कृतीचे अभ्यासक ते केवळ लोकसाहित्याचा भावार्थ सांगून थांबत नाहीत, तर त्याचे अन्वेषण आणि उपयोजन कसे करावे, याचा वस्तुपाठ वाचकांपुढे ठेवतात. लोकसंस्कृती आणि नागर संस्कृतीतील देवाणघेवाण, नागर संस्कृतीकडून होणारी लोकसंस्कृतीची जपणूक, लोकसाहित्य आणि ग्रामीण साहित्याचा अनुबंध, लोकसाहित्याचा स्त्रीवादी दृष्टीने अभ्यास करताना येणाऱ्या मर्यादा इत्यादी अनेक गोष्टींचा आढावा 'लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासाचा वस्तुपाठ' या लेखातून डॉ. लुलेकर घेतात.

खंडोबा या महाराष्ट्रातील देवतेचा आंध्र-कर्नाटकाशी असलेला बंध, गोरवा-मेळ या कर्नाटकी नाट्याचे वाघ्या-मुरळीशी असलेले साधर्म्य, लोकसंस्कृतीतील सामर्थ्यस्थळांचा तेंडुलकरांनी केलेला वापर, गिरीश कर्नाड यांच्या नाटकांतून येणारे स्त्री-पुरुष संबंधांचे चित्रण, जोकुमाराचा सर्जनाशी, निर्मितीशी जोडलेला संबंध किंवा याच नाटकात 'बयलटा' या कर्नाटकातील नाटकाची चंद्रशेखर केवार यांनी उचललेली शैली इत्यादींचे शिंदे यांनी केलेले विश्लेषण त्यांच्या व्यासंगाची व अन्वेषणदृष्टीचा घडवून दिलेला परिचय लोकसाहित्य संशोधकांना दृष्टिदायी ठरेल.

ग्रामीणता आणि दलित साहित्य यांतील सीमारेषा

ज्यांनी मिटवून टाकल्या, असे कथाकार म्हणून भास्कर चंदनशिव यांचे नाव अग्रक्रमाने येते. मराठवाड्याचा भूमिपुत्र असलेला हा कथाकार म. फुले यांच्या चळवळीतून प्राप्त झालेले वैचारिक भान जपतो. त्यांच्या कथांतून, कथासंग्रहांतून हे मूल्यभान तीव्रतेने प्रकटते. 'चंदनशिव यांची विद्रोही कथा' या लेखातून चंदनशिव यांची लेखनवैशिष्ट्ये व्यक्त झाली आहेत. समाजवास्तवाचे व्यापक भान, वैचारिक आत्मभानातून प्राप्त झालेली सर्जनविश्वाची समृद्धी, दलित-दलितेतर भेदाला नवा चेहरा देणारी कथा इत्यादी दृष्टीने चंदनशिव यांच्या कथेचा परामर्श लुलेकर घेतात. सामाजिक परिवर्तनासाठी लेखकाची दृष्टी व्यापक आणि समतालक्ष्यी असली पाहिजे हा आशय या शब्दचित्रातून व्यक्त होतो.

'वास्तवाचे सिद्ध करणारी कविता' हा लेख आस्वादपर आहे. 'सिद्ध कर म्हणते माती' या कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेचे हे आस्वादन मोठे मार्मिक आहे. नव्वदनंतर जागतिकीकरणामुळे महाराष्ट्राच्या जनजीवनावर झालेल्या गंभीर परिणामांबद्दल ही कविता बोलते. वाढत गेलेला एकाकीपणा, नातेबंधांचे विखुरणे, स्त्रीजीवनाची वाताहत व बदलत गेलेले ग्रामजीवन आदी माध्यमांतून व्यक्त झालेल्या कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेचे सारे मनोधर्म लुलेकरांनी उजागर केले आहेत.

वर्तमान वास्तवात लोकशाही मूल्यांचा, मानवतावादी मूल्यांचा होत चाललेला न्हास, विपर्यास संवेदनशील माणसाला अस्वस्थ करणारा आहे. अशा वेळी मानवतावादाची समृद्ध मूल्यपरंपरा अधिक उन्नत झाली पाहिजे, या ध्यासातून भूमिकांचा ऐवजचे लेखन झाले आहे. कालची उन्नत उदात्त मानवी मूल्ये कवडीमोल होता कामा नयेत, याचे सूचन करणारे ग्रंथाचे मुखपृष्ठ त्याची मूल्यात्मकता वाढवते. बुद्धिवंतांना जागे राहण्याचे आवाहन करणारा हा ग्रंथ म्हणूनच मोलाचा आहे.